

INSON KAMOLOTINING IKKI ASOSI

Adilov Zafar Yunusovich, Ma'mun universiteti "Falsafa"
kafedrasi mudiri, dotsent, f.f.d., (PhD)

THE TWO FUNDAMENTALS OF HUMAN
DEVELOPMENT

Adilov Zafar Yunusovich, Head of the Department of Philosophy,
Mamun University, Associate Professor, Ph.D., (PhD)

ДВА ОСНОВЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Адиллов Зафар Юнусович, заведующий кафедрой
"Философия" Университета Маъмуна, доцент, кандидат
философских наук, (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmud az-Zamaxshariyning ijtimoiy-falsafiy qarashlarining irfoniy xususiyatlari hamda diniy va dunyoviy tomonlari ochib berilgan. Shu bilan birgalikda, Mahmud az-Zamaxshariyning ilm olamiga kirib kelishi, boshqa kasblardan ilm olamini ustun qo'yishining asosiy xususiyatlari hamda ilm insonni ulug'lashi va komillik darajasiga ko'tarishi mumkinligi haqidagi qarashlari tahliliy asosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: inson, odam, ilm, bilim, falsafa, diniy ilm, tana, ruh, tinchlik, zulm, illat va hasad.

Abstract: This article reveals the religious and secular aspects of Mahmud az-Zamakhshari's socio-philosophical views. At the same time, Mahmud az-Zamakhshari's entry into the world of science, the main features of his superiority over other professions, and his views that science can glorify man and raise him to the level of perfection are revealed on the basis of analysis.

Keywords: Human, man, science, knowledge, philosophy, religious knowledge, body, soul, peace, violence, evil and envy.

Аннотация: В данной статье раскрываются религиозный и светский аспекты общественно-философских взглядов Махмуда аз-Замахшарий. При этом на основе анализа раскрываются вхождение Махмуда аз-Замахшарий в мир науки, основные черты его превосходства над другими профессиями, его взгляды на то, что наука способна прославить человека и поднять его на уровень совершенства.

Ключевые слова: человек, наука, знание, философия, религиозное знание, тело, душа, мир, насилие, зло и зависть.

KIRISH. Inson Tangri tamonidan yer yuzi xalifasi qilib yaratildi, unga yer yuzidagi barcha narsalar ne'mat qilib berildi. Odamlarning barchasiga dinlari, irqi, ranglaridan qat'iy nazar insoniy mukarramligni e'tirof qilib berilgan bo'lib, Tangri, "Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini aziz va mukarram qildik" (Al-Isro surasi.70-oyat) deb ta'kidlaydi. Bu maqomga ega bo'luvchi insonning kamol topishida shukronalikning o'rni beqiyosdi. Olloh taolo Qur'oni karimning "Ibrohim" surasi 7-oyatida: "Yana Robbingiz e'lon qilgan (bu so'zlar)ni eslangiz: "Agar

(bergan ne'matlarimga) shukr qilsangiz, albatta, (ularni) yana ziyoda qilaman. Bordi-yu, noshukrlik kilsangiz, albatta, azobim (ham) juda qattiqdir", deb marhamat qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Shukr qilgan inson ham jismonan, ham moddiy, ham ma'naviy-ruhiy tomondan kamol topadi. Fozil Zohid "Zamaxshar tasbehi" asarida insonga shunday tarif beradi:

Shukr ayta, ey odam, nasli Odamsan,
Maxluqot sarvari, faxri olamsan¹.

<https://orcid.org/0009-0003-1363-2904>

e-mail:
zafaradilov68@gmail.com

¹ Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. Тошкент.: "Мухаррир" нашриёти, 2011. – Б. 15.

Yana shuningdek, Qur'oni karimning "Baqara" surasi 151-oyatida; "Bas, meni eslasangizlar, sizlarni men eslayman, menga shukr qilinglar, lekin kufr keltirmanglar". Shundan ko'rinadiki, inson Olohni eslashi, uning bergan ne'matlariga shukrona qilishi o'ta muhimdir. Xorazm diyorida dunyoga kelib, ijod qilgan "Jarulloh" - (olohning qo'shnisi) va "Xorazm faxri" unvonlari sohibi qomusiy allomalardan biri bo'lgan ulug' olim Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariy Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida hijriy 467-yil, 27-rajab oyida, haftaning chorshanba kuni (milodiy 8-mart 1075-yil) tug'ilgan. Allomaning diniy va dunyoviy sohalarda yozgan asarlari bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy barkamol qilib tarbiyalashda, shuningdek mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishda muhim o'rin kasb etadi. Mahmud az-Zamaxshariy o'z asarlari bilan dunyo musulmonlari orasida mashhur bo'lib, falsafa, tilshunoslik, adabiyot, geografiya, tarix, dinshunoslik kabi ko'plab sohalarni rivojlanishiga hissa qo'shgan ulug' olimdir. Alloma asarlarining ichida "Atvoquz-zahab" asari muhim o'ringa egadir. Asar arab tilida "Atvoquz-zahab filmavoizi val-xutab", o'zbek tilida esa "Nasihat va va'zlardan tizilgan oltin shodalar" deb nomlanadi. Asarning yozilishi to'g'risida, Muhammad Sa'id Katabiyning ma'lumotiga ko'ra, "Atvoquz-zahab" kitobi Makkada bitilgan. Ya'ni, Mahmud az-Zamaxshariy baytullohni tavof qilar ekan, har bir aylanganidan keyin bir maqolat qog'ozga tushirgan. Maqolatni yozib, yana aylangan va shu tariqa yuz marta tavof qilganidan so'ng yuz maqolat yozilgan. "Atvoquz-zahab filmavoizi valxutab"ning Misr kutubxonalaridagi qadimiy kitoblar fondlarida saqlanayotgan uchta qo'lyozma va bitta bosma nusxalaridan foydalanilgan. Ular shartli ravishda "alif", "be", "jim", "dol" harflari bilan belgilangan. Quyida har bir nusxaning xususiyatlarini alohida keltirib o'tamiz.

"Alif" nusxasi: 5089-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma 40 sahifadan iborat. Maqolat soni va tuzilishi jihatidan boshqa nusxalardan farqlanadi. Ba'zi maqolatlar o'zaro qo'shib yuborilgani uchun ularning umumiy soni 91 ta bo'lib qolgan.

"Ve" nusxasi: 3983-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma xatosiz, o'qishni qiyinlashtiradigan chalkashliklardan xoli, chiroyli xat bilan ko'chirilgan. 70 ta sahifadan iborat bu nusxa 100 ta maqolatdan tarkib topgan. Kotibi Sa'id Sa'diy.

Qo'lyozma hijriy 1313-sananing 28-shavvol oyida, milodiy 1896-yil 11-aprelda ko'chirilgan.

"Jim" nusxasi: 5108-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma 20 sahifadan iborat. Kitob avvalida Zamaxshariyning tarjimai holi va Ibn Daqmoq tilidan hanafiy olimlarning tabaqalari berilgan. Ular ichida, Zamaxshariyning ham nomi zikr qilingan. Bitta maqolat boshqasiga qo'shib ketgani uchun bu nusxada umumiy maqolat soni 99 ta bo'lib qolgan.

"Dol" nusxasi: Bu nusxa "Al-Azhar" kutubxonasining sohibi Muhammad Sa'id Rofi'iy tomonidan hijriy 1328, milodiy 1910-yil Misrda chop qilingan. Matni "be" nusxaga yaqin, ba'zi lafzlarda ozgina farq bor. Ayrim so'zlarning ma'nolari sharhlangan. Aytilishicha, 1876-yil Parijda Barbye Meynard tomonidan chop qilingan nashri ham mavjud bo'lib, 223 sahifadan iborat. Bu nashrda maqolalar matniga fransuz tilida keng sharhlar ilova qilingan. Sharhda matn ma'nolaridan uzoqlashilgan o'rinlar bor. Shuningdek, sharqshunos olim U.Uvatovning xabar berishicha, Fon Jozep fon Xammer tomonidan bajarilgan nemischa tarjimasi arabcha asli bilan 1835-yilda Venada, o'sha yili yana Leypsigda bosilgan. Gustav Fayl 1863-yil (ba'zi adabiyotlarda 1836-yil)da Shtutgardda yana bir nemischa tarjimasini nashr ettirdi. "Atvoquz-zahab"ning 1896 yilda bosilgan Bayrut nashri, 1903-yilda Mirzo Yusufxon ibn I'tisom tomonidan yozilgan sharx.

"Atvaquz-zahab" Kallisrning "Tamaddun" matbaasida, 1910 yilda "As-saodat" matbaasida, 1925 yilda yana qaytadan "As-Maxmudiya" matbaasida tijorat nashri sifatida bosmadan chiqqan. Bu asarni qayta tahlil qilishda Ahmad Abduttavvob Avaz xizmatlari juda kattadir. U o'z tahlilida quyidagi uslublardan foydalangan:

- 1) nusxalar o'rtasidagi xilma-xilliklarni qiyoslab, farqlarni hoshiyada ko'rsatib borgan;
- 2) har bir maqolaga nom qo'ygan;
- 3) yopiq, tushunilishi og'ir kalimalarni raqamlab, matn ostida lug'atini izohlagan;
- 4) lug'at izohidan so'ng "maqola ma'nosiga xulosa" sarlavhasi ostida har bir maqolaning asosiy ma'nosini yengil uslubda umumlashtirgan;
- 5) kitobni o'rganishga qulaylashtirgan;
- 6) matnni o'qishda mushkillik tug'ilmasligi uchun kalimalarning e'robini (qisqa unli larni) to'la ifodalagan. Mahmud az-Zamaxshariy o'zining "Atvoquz-zahab" asarida inson ma'naviy kamol

topishi unda shukronalik fazilati bo'lishi uchun, quyidagi falsafiy g'oyalarni oldinga suradi: Kishini dini va faoliyati (ishi) yuksakka ko'targan ekan, na yo'qlik-qashshoqlik, na yetim-yesirlik qaddini buka oladi. Kimning buzuqligi va jaholati tubanlashuvi – bunga sabab bo'lsa, na mol-dunyosi, na ahli yaqinlari qaddini tiklay oladi. Ilm, bamisoli ota! Dunyoni tanitadi, to'g'rilikka yo'llaydi, yiqilganda suyaydi, dardga malham bo'ladi. Taqvo, bamisoli ona! Bag'riga bosib, mehrini beradi, qalbni poklab, ko'zni yashnatadi. Bas, shunday ekan, o'zingni ilm va taqvo bilan himoya qil. Qo'llaringni ilm va taqvo qudrati bilan quvvatlantir. Olloh senga o'z ne'matini yomg'ir qilib yog'dirsin, pok hayot bilan tiriltirsin.

Allomaning ushbu o'g'itlari bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan, har qanday insonning taqvosi va ilmi bo'lmasa, u kishi Olloh bergan omonatlarni qadriga yetmaydi. Inson ilmi bilan o'zligini, vatan va jamiyat oldidagi daxldorlik hissini anglagan holda, xalqqa xolis xizmat qilib xalqning rizosiga shukronalik bilan erishadi. Zamaxshariy fikriga ko'ra, "Rizq", "Quvvat", "Fursat" va "Obro'"ning qo'ldan ketkazadigan 4 ta sababini ko'rsatadi:

Rizq - noshukrlik qilsang;

Quvvat - hasad qilsang;

Fursat - qadriga yetmasang;

Obro' - manmanlik qilsang qo'ldan ketadi.

Albatta ilmsizlikning illati bo'lgan bu noshukrlik, hasad, vaqning qadriga yetmaslik, manmanlik inson hayotini tubanlashuviga hamda jamiyatda beqororlikni keltirib chiqaradi.

MUHOKAMA. Mahmud az-Zamaxshariyning hayot mazmunini, ya'ni samarali ijodiy faoliyatini faqat uning falsafiy g'oya va qarashlaridan izlash o'rinlidir. Nima uchun Zamaxshariy barcha ilm turlari orasida, inson va uning jamiyat bilan munosabatlari to'g'risida ilmiy faoliyat olib bordi va nega u barcha ilmiy sohalar orasidan "tafsir" ilmini tanladi? Bu savolga javob Zamaxshariyning ontologik, gnoseologik, aksiologik falsafiy bilim va qadriyatlarga oid qarashlari o'z aksini topgan. Chunki, insonda shukronalik bilan vatanga daxldorlik hissi mavjud bo'lsa, bu kishining hayoti tinch va farovon bo'ladi. Shu o'rinda ilm inson uchun qanday ahamiyatga ega?

Allomaning otasi farzandini tikuvchi bo'lishini xohlagan bo'lsada, Zamaxshariy ilm yo'lini tanladi. Jismoniy nuqsoni bo'lsada shukronalik va ilm, unda jasorat va fidoiylilikni uyg'otdi. Ilm yo'lida qilgan samarali mehnati orqali jahon ahliga vatani hamda millatini tanitdi. Allomani ilmga yetaklagan omillar quyidagilardir, birinchisi aql, ikkinchisi esa naqldir. Inson ko'rib, eshitib, tafakkur orqali aniq xulosa va yechimlarga kelishi aqlning ma'rifati mahsulidir.

Ta'kidlash joizki, Odam tana va ruh birligidan tarkib topgan. Tana — Ollohning xalq olamidani, ruh esa amr olamidani. Shuning uchun inson g'ayb olami ilohiyligi va shahodat olami moddiyligini mujassamlashtirgan aziz va mukarram xilqat hisoblanadi. U barcha mavjudotlar ichida o'zining aqli bilan ajralib turadi. Aql tafakkur qilish, ilm olish va shu orqali barcha maxluqlardan afzal bo'lishiga imkon yaratadi; oqni qoradan, yaxshini yomondan, halolni haromdan, haqni nohaqdan ajratish, o'zni anglash, munosib o'rin topish, burch va vazifani bajarishga yordam beradi. Borliq inson uchun yaratilgan. Uni mavjudotlar ichida aziz-u mukarram va sharaflil qilgan — aynan aqli² bo'lib hisoblanadi.

Luqmoni Hakim o'g'liga shunday vasiyat qilgan: "Ey o'g'lim, ulamolalar bilan birga bo'lgin, ular bilan majlislarda yonma-yon o'tirgin, chunki Olloh taolo osmon suvlari bilan yerni tiriltirganidek hikmatning nuri bilan qalbni tiriltiradi. Ey o'g'lim, namozni to'kis ado et, yaxshilikka buyur va yomonlikdan qaytar, hamda o'zingga kelgan balolarga sabr qil. Albatta, mana shu ishlar maqsadga muvofiqlardir. Agar dunyo molini xohlasang, u bilan shug'ullan! Agar oxirat qayg'usini xohlasang, zuhd-u taqvo bilan mashg'ul bo'l! Agar har ikkalasini xohlasang, ilm bilan shug'ullan! Chunki ilm dunyo izzati va oxirat sharafidir".

Tariqat va Tasavvuf ulug'laridan bo'lmish Bahouddin Naqshbandning ilm to'g'risidagi fikrlari "Risolai unsiya" asarida yozilgan. Bu manbada yozilishicha, Bahouddin Naqshband Ya'qubi Charhiyga ilm haqida shunday degan: "Ilm ikki xildir. Birinchisi qalb ilmi bo'lib, u avliyo va anbiyolarning foydali ilmidir. Ikkinchisi til ilmi bo'lib, u Odam bolalari ustida Allohning hujjatidir. Umid qilamanki, senga ilmi botindan bir nasiba yetgay". Manbadagi bu fikrdan ma'lum bo'ladi, Bahouddin

² Gulchexra Navruzova. Aqlning ikki asosi. Tafakkur jurnali, 3-son. 2023. – B. -113.

Naqshband ilmni ikki xil deganlar: qalb ilmi va til ilmi. Qalb ilmni botin ilmi ham deganlar. Til ilmni zohir ilm deganlarini mantiqan xulosa qilish mumkin³.

NATIJALAR. Shubhasiz, yuqoridagi ilm to'g'risidagi so'zlar o'sha davrda kishilarni ilmiy izlanish sohasiga yo'naltirishda yuqori motivatsion ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham juda ahamiyatlidir. Yana shuni ham ta'kidlash joizki, payg'ambarlar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ular ham ilm bilan birgalikda o'zlariga boshqa ish va yumushlarni kasb qilib olishgan.

Payg'ambarlarning qilgan kasb-korlari:

Odam (a. s.) – dehqonchilik;

Idris (a. s.) – tikuvchi va xattotlik;

Ibrohim (a. s.) – quruvchi;

Nuh (a.s.) – usta-duradgor;

Lut (a. s.) – tarixchi;

Ismoil (a.s.) – ovchi va tarjimon;

Dovud (a. s.) – temirchi;

Iso (a. s.) – tabib;

Muhammad (a.s.) – cho'pon va savdogar.

Yuqoridagilardan shuni ko'rish mumkinki, insonning ilmi va kasbi bo'lsa, hayot qiyinchiliklari uni yenga olmaydi.

Zamaxshariyning “Ilm, bamisoli ota! Dunyoni tanitadi, to'g'rilikka yo'llaydi, yiqilganda suyaydi, dardga malham bo'ladi. Taqvo, bamisoli ona! Bag'riga bosib, mehrini beradi, qalbni poklab, ko'zni yashnatadi. Bas, shunday ekan, o'zingni ilm va taqvo bilan himoya qil. Qo'llaringni ilm va taqvo qudrati bilan quvvatlantir” degan so'zlarini o'qir ekanmiz beixtiyor jamiyatimizda, noshukrlikdan oilalarda yuz berayotgan ajrim natijalariga qarasaq.

Fozil Zohid Zamaxshar tasbehi asarida insonning ikki qanoti, ilm va taqvoga shunday tarif beradi:

Ma'rifat mevasi xush xulq, abrorlik,

Oriflarga xos maxrami asrorlik.

Bilgilki, dining va ilming tufayli

Azizlik maqomiga sazovorlik.

Ilming qanot, qilsang parvoz falakka,

Vosita shu, bo'lsang xamroz malakka.

Dining va ilmingdan bil, tavfiq Haqdan,

Qancha baland ko'tarilsang yuksakka.

Ko'rib haqiqiy olimning kamolin,

Ochgay unga murod gulgun jamolin.

Ilmiga amal qilgan taqvodorning

Ibrat bilgil siyratin va a'molin.

Ilm ota kabidir, yoqar u chiroq,
Farzandning yo'li oydin, iymoni sog'.

Taqvo ona yanglig' bag'riga bosib,
Yuvib-tarar, pok asrar, yuqtirmas dor.

Mahmud az-Zamaxshariyning asarlaridagi oldinga surilgan taqvo, ilm, shukronalik kabi falsafiy g'oyalar, yosh avlodni ilm yo'liga chorlab, ularda davlatimiz tomonidan oldinga surilayotgan bunyodkor g'oyalarda faol qatnashish, mustaqillik, tinchlik, farovonlik kabi ne'matlarga shukronalik orqali xalqqa, vatanga sadoqat bilan xizmat qilishga chorlaydi.

XULOSA. Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib quyidagicha xulosalarga kelindi:

- Insonni ijtimoiy hayotdagi qiyinchilik va qashshoqlikdan asrovchi ikki vosita dini va hunari ekanligi aniqlandi;

- Shaxsning kamol topishida ilm olishning ahamiyati aql va naqlga bog'liq ekanligi asoslantirildi;

- Oila mustahkamligi, uning birdamligi jamiyat taroqqiyoti va barqarorligi muhim asoslari ekanligi isbotlandi;

- Insonga berilgan omonatlardan jon, jism, rizqning yuksalishi va rivojlanishida shukronalikning o'rni beqiyos ekanligi ko'rsatib berilgan;

- Insonni jaholat va axloqsizlik illatlaridan boyligi yoki nasl-nasabi qutqara olmasligi, albatta, ilm va taqvo o'z navbatida uning ikki qanoti kabi yuksalishi, kamol topishi va farovonlikka erishishining muhim sharti ekanligi ko'rsatib berilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. Тошкент: “Мухаррир” нашриёти, 2011. – Б. 15.
2. Маҳмуд аз-Замахшарий. Атвокуз-Заҳаб. - Қоҳира: Дарул-фазийла, 1993. – Б. 55.
3. Гулчеҳра Наврӯзова. Ақлинг икки асоси. Тафаккур журнали, 3-сон. 2023. – Б. -113.
4. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 3-жуз.Т: “Шарқ”, 2003. –Б. 125.
5. Turkiye Gazetesi, Alem alimlari enciklopedisi, Ihlas matbaacilik, Эст., тарихсиз., –С. 171.
6. SH.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2021. В. 34-35.
7. Гулчеҳра Наврӯзова. Баҳоуддин Нақшбанд илм хусусида. Ислом тафаккури журнали, 2-сон. 2023. – Б. -3.

³Гулчеҳра Наврӯзова. Баҳоуддин Нақшбанд илм хусусида. Ислом тафаккури журнали, 2-сон. 2023. – Б. -3.